
ՏԱՎՈՒՇԻ ԲԱՆԱՍԱՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԷՍԹԵՐ ԽԵՄՉՅԱՆ

Բանահյուսական նյութի զարգացման, պահպանման, գոյատևման և փոխանցման գործում հիմնական ծանրությունն ընկնում է այն անհատների վրա, որոնց ընդունված է անվանել բանասագ¹: Տավուշի մարզում բանասացին անվանում են հեքիաթ կամ նաղլ պատմող և առակախոս: Նրանց հիշողության մեջ դեռևս պահպանվող, անցյալից ժառանգությունն ստացած ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ժողովուրդը ավանդաբար այն ընդունում և պահպանում է այնպես, ինչպես ժառանգել է նախնիներից: Հայտնի է, որ բանահյուսական ստեղծագործությունները կոլեկտիվ մտածողության արդյունք են և ոչ մի հեքիաթ, գրույց կամ երգ չունի կոնկրետ հեղինակ: Ակնհայտ է, որ յուրաքանչյուր ազգ հանրահայտ թեման, բանահյուսական սյուժեն և մոտիվը յուրովի է զարգացրել՝ դրանում ներդնելով սեփական ազգային նկարագիրն ու բնավորությունը, երևույթների ընկալման, գնահատման ու վերարտադրման իր ազգային ու տեղական մոտեցումները: Հարկ է նշել, որ համաշխարհային բանահյուսական ժառանգության հեքիաթային հանրահայտ սյուժեներն ու մոտիվները, առասպելներն ու ասքերը տարբեր ազգերի կողմից դարեդար պատմվելով՝ տարբեր ճանապարհներով փոխանցվել են միմյանց և դրանցից ձևավորել յուրաքանչյուրի ազգային ինքնագիտակցությանն ու նկարագրին բնորոշ հարուստ ու բազմազան բանահյուսական երկեր, որոնք կազմել են տվյալ ազգի հոգևոր կյանքի հիմքը: Շարունակական փոխանցումների շնորհիվ բանահյուսական երկը դառնում է ավանդական ժառանգություն, փոխանցվում է մեկ միջավայրից մեկ այլ միջավայր՝ վերամշակվելով վերածվում համաժողովրդական ստեղծագործության²:

Հայ բանահյուսական ավանդույթը ձևավորվել և զարգացել է Հայաստանի պատմաազգագրական բոլոր տարածքներում: Դրա ձևավորմանն ու հղկմանը մասնակցել է ողջ ազգը և ,մասնավորապես, այն շնորհալի անհատները, ովքեր իրենց անձնական ներդրումն են ունեցել յուրաքանչյուր հեքիաթի,

¹ Բանասաց անվանումից զատ կիրառվում են նաև ասացող, պատմող, հեքիաթասաց, երգասաց, առակախոս և այլ անվանումներ, որոնք մասնակի տարբերություններով գրեթե նույն իմաստն են արտահայտում: «Ասացող» բառը մեկնաբանվում է որպես ժողովրդական գրույց՝ վեպ, հեքիաթ պատմող, երգող վարպետ (Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. I, Ա-Ե, Երևան, 1969, էջ 184), նույն նշանակությունն ունի նաև բանասաց եզրը (նույն տեղում, էջ 280): Հեքիաթասաց կամ հեքիաթախոս անվանում են հեքիաթ պատմող անձին (Ժամանակակից հայոց լեզվի՝ բացատրական բառարան, հ. III, Կ-Մ, Երևան, 1974, էջ 348), իսկ առակ պատմող և իր խոսքը առակներով, առած-ասացվածքներով համեմող մարդուն՝ առակախոս կամ առակասաց (Ժամանակակից հայոց լեզվի բառարան, հ. I, էջ 170):

² Մ. Բ. Հ ա ղ ո յ թ յ ո լ և յ ա ն. Բանագիտական ակնարկներ, Երևան, 2010, էջ 25:

գրույցի, երգի ու հանելուկի ոճավորման, կոկեման, ազգային ինքնատիպ գույներ ու ոգի հաղորդելու գործընթացի մեջ: Սույն գործընթացի հիմքում անհատական ծագումով նյութն է, որի կոլեկտիվ մշակումը ձևավորել է բանահյուսական ստեղծագործությունը: Պատմաազգագրական յուրաքանչյուր տարածաշրջան բանահյուսական ժառանգությանը հավելել է իր բարբառի, կենցաղի, սովորույթների ու հավատալիքների ուրույն նրբերանգները՝ դրանով նպաստելով համահայկական բանահյուսական ժառանգության հարստացմանը: Հեքիաթը, գրույցը, ավանդությունը, երգ ու պարը, բազմաբնույթ խաղերն ու սովորույթները, հավատալիքներն ու ծեսերը կազմել են տավուշցու առօրյայի անքակտելի մասը: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ կատարման իր ժամանակը, առիթն ու անհրաժեշտությունը, անհատ ու խմբակային կատարողներն ու պահանջվող միջավայրը: Ջանգյուլումի (Համբարձման) խաղիկները կենցաղավարել են երիտասարդ կանանց ու աղջիկների միջավայրում և նրանց խմբերի կողմից, կատարվել կոնկրետ ծեսի ու տարվա որոշակի կանոնակարգված ժամանակահատվածի ընթացքում³: Հարսանեկան ծիսակարգն ուղեկցվել էր երգերի շարքով, որոնց կրողներն ու կատարողները երիտասարդ տղաների ու աղջիկների խմբերն էին⁴: Գյուղաշխարհի բազմաբնույթ աշխատանքային գործընթացներն ուղեկցվում էին աշխատանքային երգերով, որոնց կրողներն ու կատարողները՝ հայ շինականն ու գեղջկուհին, յուրաքանչյուր երգ կատարում էին իր տեղում և իր ժամանակին⁵: Հողագործը վարի պրոցեսի ընթացքում երգում էր ծիսական նշանակություն ունեցող և ապագա բերքի հաջողությունը ապահովող «Հորովել»-ը, որը սեռական հմայագործությունն ու հողի բեղմնավորման նպատակ էր հետապնդում⁶: Կթվորուհին կթի ընթացքում երգում էր «Կովկիթի երգը», որը նույնպես ծիսական նշանակություն ուներ, և կթվորի սերը, ջերմությունն ու խնդրանքն էր փոխանցում կթվող անասունին⁷: Երգերի բոլոր տեսակները կատարվել են գյուղական համայնքի սեռատարիքային տարբեր խմբերի կողմից: Գյուղական համայնքն ինքնըստինքյան բաղկացած էր կատարողներից և ունկնդիրներից ու լավագույնս բնութագրում էր բանահյուսության կոլեկտիվ առանձնահատկությունը:

XX դարի 50–70-ական թվականներին Տավուշի մարզի գյուղերում կենցաղավարող բանահյուսական ժանրերի պահպանումն ու փոխանցումը կատարվում էր ոչ միայն տոների, ծեսերի ու տարբեր միջոցառումների, այլև գյուղական համայնքի աշխատանքային ու հանգստյան հավաքատեղիների

³ Մ. Մ կ ր տ չ յ ա ն. Տոները հայ արդի կենցաղում (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն).– Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. XXII, Երևան, 2007, էջ 154, Ք ա ջ ր ե ր ու ն ի. Հայկական սովորություններ.– Ազգագրական հանդես (այսուհետև՝ ԱՀ), գ. VII–VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 130:

⁴ Ք ա ջ ր ե ր ու ն ի. նշվ. աշխ., էջ 146–201:

⁵ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Հայ շինականի աշխատանքի երգերը, հ. Բ, Երևան, 1937, էջ 14–15:

⁶ Վ. Բ դ ո յ ա ն. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 470:

⁷ Ըստ երգասացի՝ «Երփ որ կովի տակն ենք մտնում, որ կթենք, ըրաւզաւնը և ոսկոտը, երբքւմ ենք էս երբք, որ կովը աղատըկայի և կաթը վրա անի [Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԲԲԱ)՝ FFVII: 8066,02-8066,02, Վերժինե Սվազյանի հավաքածու]:

միջոցով: Մարզի համար հատկանշական էին հետևյալ հավաքատեղիները, որոնք ծառայում էին որպես բանահյուսական նյութի պահպանման ու փոխանցման օջախներ⁸:

1. Ծխախոտագործական չորանոցները: *Տավուշի մարզի գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերից մեկը ծխախոտագործությունն էր, որի մեջ հիմնականում ընդգրկված էին կանայք: Հավաքված ծխախոտի շարման գործընթացը տեղայնացած էր չորանոցներում: Ծխախոտ շարելու ընթացքում կանանց մեջ սկիզբ էր առնում խոսք ու գրույցը, որն ընդգրկում էր նաև ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրեր՝ զվարճախոսություն, երգ, առած-ասացվածք, անեծք-օրհնանք: Այս միջավայրում ակտիվորեն կենցաղավարում էր անեծքի ժանրը՝ որպես անձնական փոփոխարարությունները կարգավորող միջոց:*

2. Անասնապահական ամառանոցները (յայլաներ), *որտեղ հովիվները, նախրապաններն ու կթվորներն աշխատանքային ընդմիջումների և հատկապես երեկոյան հանգստի պահերին, բոլորվելով բացօթյա օջախի կամ խարույկի շուրջը, օրվա տպավորությունները փոխանակելուց հետո անցնում էին հեքիաթասացությանը:*

3. Անտառահատող և ածուխ պատրաստող խմբերը կամ բրիգադները: *Տավուշի մարզի անտառներում գործում էին անտառահատող ու ածուխ պատրաստող խմբեր, որոնց աշխատանքային ընդմիջման ժամերը ծառայում էին ոչ միայն պահիվ, այլև ակտիվ հանգստի համար: Բրիգադի անդամները ժողովրդական խաղեր էին խաղում, հանելուկներ էին գուշակում, իսկ տարեցները հեքիաթ էին պատմում:*

4. Գյուղական մանկապարտեզները, *որտեղ դաստիարակչուհիները «վերևից» պարտադրված ծրագրերին զուգահեռ երեխաների կրթության համար օգտագործում էին նաև իրենց տատիկներից սովորած ժողովրդական հեքիաթները, մանկական երգերը, հանելուկները, շուտասելուկները, խաղերը և այլն:*

5. Գյուղական բացօթյա հավաքատեղիները *կամ, տավուշցու բառերով ասած, «գեղամեջր»:* «Գեղամեջր» բնորոշ է Տավուշի բոլոր գյուղերի համար և այն հիմնական հավաքատեղին է, որտեղ տարերայնորեն քննարկվում են հանրապետության, մարզի և գյուղի նորությունները: *Միննույն ժամանակ «գյուղամեջր» ծառայում է որպես բանահյուսական լսարան: Այնտեղ ցերեկը հավաքվում էին այն մեծահասակները, ովքեր ընդգրկված չէին տվյալ օրվա կոլտնտեսային աշխատանքներում և թոշակառու ծերունիները, ովքեր աշխատում էին միայն իրենց տնտեսության մեջ (բանջարանոց, այգի, ընտանի կենդանիների խնամք): Նրանք վաղ առավոտից իրենց տնային պարտականությունները կատարելուց հետո հավաքվում էին գյուղամիջում, հիշում անցած օրերը, պատմում իրենց կյանքի բազմազան*

⁸ Մեր բանահավաքչական աշխատանքի ընթացքում նյութեր ենք գրառել գյուղամիջյան հավաքատեղիներում, ծխախոտագործական չորանոցներում, մանկապարտեզներում, անասնապահական յայլաներում: Հավաքչական աշխատանքն ու դիտարկումները ցույց են տվել, որ հիշյալ հավաքատեղիները նպաստավոր միջավայր են ստեղծում բանահյուսական որոշակի ժանրերի (հեքիաթ, գրույց, զվարճախոսություն, ավանդություն, հուշապատում, առած-ասացվածք, անեծք-օրհնանք, հանելուկ, խաղիկ և այլ ժանրեր) պահպանման, փոխանցման, ինչպես նաև գրառման համար:

դիպվածները: «Գյուղամեջի» լսարանի կազմը երեկոյան ժամերին համալրվում էր դաշտերից, անտառներից, անասնապահական ֆերմաներից տուն վերադարձած աշխատավորներով, ովքեր մասնակցում էին զրույցներին և իրենց լուսման էին բերում ընդհանուր բանահյուսական մթնոլորտի ապահովմանը:

Յուրաքանչյուր հավաքատեղի ուներ մի քանի «առակախոս», ովքեր հայտնի էին իրենց բանահյուսական երկացանկով և ունկնդիրների պահանջով պատմում էին հրաշապատում, իրապատում և կենդանական հեքիաթներ, ավանդություններ, զվարճախոսություններ, հուշապատումներ և այլն: Հավաքատեղիները դեպի իրենց էին գրավում նաև այն երիտասարդներին ու դպրոցականներին, ովքեր սիրում էին լսել վարպետ բանասացների պատումները:

Տավուշի մարզի յուրաքանչյուր բնակավայր ուներ իր վարպետ բանասացները: Բանահավաքչական աշխատանքների ընթացքում XX դարի 50–70-ական թվականների բանահավաքները բազմաժանր բանահյուսական-ազգագրական նյութեր են գրառել սեռատարիքային տարբեր խմբերի տղամարդ և կին բանասացներից: XX դարի 50–70-ական թվականներին նյութ տրամադրած բանասացների զգալի մասը ծնվել է XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ու ապրել է պատմական այն ժամանակահատվածում, որը սահմանագիծ է եղել ավանդական անցյալի ու ներկայի միջև: 149 բանասացներ ծնվել են XIX դարում, ներկայացրել են սեռատարիքային ավագ խմբերը, եղել են անգրագետ կամ կիսագրագետ: 16 բանասացներ 90 և ավելի տարիք են ունեցել, 7 բանասաց՝ 100-ից բարձր⁹: Տարիքային ավագ խմբերի բանասացներն աչքի են ընկել ավանդապահությամբ, իրենց իմացածը սրբությամբ պահպանելու ու փոխանցելու մտահոգությամբ: Վարպետ բանասաց, 103-ամյա Շաքար Դանիելյանն իր բանահյուսականերկացանկը սովորեցրել էր հարսին՝ Օֆելյա Դանիելյանին, որը հիվանդ սկեսրայրին գոհացնելու համար նրա երկացանկից ներկայացրեց մի քանի ստեղծագործություն¹⁰: Այս իրողությունը խոսուս վկայություն է այն մասին, որ բանահյուսական պատումները ոչ բոլոր ունկնդիրներն են, որ են ամբողջությամբ մտապահել ու վերարտադրել: Նրա համար պետք են օժտված և բանահյուսության ավանդություններն ընկալելու և զարգացնելու ունակ անհատներ: Ավագ սերնդի բանասացների երկացանկը հիմնականում կազմված էր կամ արդեն կենցաղավարումից դուրս եկած ժանրերից, ծեսերից ու հավատալիքներից կամ էլ դեպի մահացում գնացող վիպական երկարաշունչ ստեղծագործություններից: Եթե

⁹ Այդ բանասացներն են՝ Հարություն Հովակիմյանը՝ Թովուզից և Սոնա Մամյանը՝ Դովեղից՝ 107, Հարություն Ամիրյանը՝ Այգեհովիտից՝ 115, Շաքար Դանիելյանը՝ Նավուրից՝ 103, Համբարձում Ղազարյանը՝ Շավշադինի Օտղկավանից՝ 101, Հակոբ Բայրամյանը՝ Ոսկեպարից՝ 100, Խանում Բաղալի Նազարյանը՝ Կիրանցից՝ 137 տարեկան լրստ Ռուբեն Միմոնյանի պրպատումների՝ Խանում Բաղալի Ամիրխանյանը (Նազարյանը երրորդ ամուսնու ազգանունն է) ծնվել է 1860 թ. Ղազախի գավառի Սոփ գյուղում. տե՛ս Ռ. Սիմոնյան. Կիրանց, Երևան, 2008, էջ 9]:

¹⁰ «Հա, պապի պատմածներն եմ ես պատմում, թե չէ՛ ի՛նչ եմ ես գիտացել: Իրա տղեքը, ըղճկեքը մինն էլ ա հիշըմ չեն իրա պատմածնին, ես եմ հիշըմ՝ ու որոշել ի, որ էս տրետ էլ կարա ոչ ոչ մինն սաի, մինն էլ ա սսեմ իրա պատմածներից» (ՀԱԻԲԱԲԷԷ: 0459-0461, Է. Խեմյանի հավաքածու):

XIX դարի վերջին բանահավաք Քաջբերունին գրառել էր ազգային տոնածիսական երգերի ամբողջական նմուշներ, ինչպես, օրինակ, «Ալելույա»-ն¹¹ կամ մանկախաղի երգերը¹², ապա XX դարի 50–70-ական թվականների բանահավաքները միայն առանձին անհատների հիշողության մեջ պահպանված պատատիկներ են գրանցել¹³:

Ակնհայտ է ավագ սերնդի բանասացների կապը XIX դարի շնորհալի բանասացների ասացողական ավանդույթի հետ: Հետևելով ու հարազատ մնալով նրանց երկացանկին ու կատարման ոճին՝ օժտված բանասացները ոչ միայն ընդօրինակում էին իրենց վարպետների շարժումներ, ձայնի հնչերանգն ու էլեկտրոնները, նրանց օգտագործած բառազանձը, կատարողական վարպետությունը, այլև տեքստի մեջ ներմուծում էին սեփական փոփոխություններն ու բացատրությունները, պատմական տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ հասկացությունները, ունկնդրին հասկանալի տեղանունները, հերոսի բնավորությունն ու նկարագիրը ընկալելու համար նրանց ունկնդիրների միջավայրից որևէ մեկի կամ սեփական անձի հետ համեմատելը, հանպատրաստից ստեղծագործելն (իմպրովիզացիա) ու տեքստային հավելումներն անելը և այլն: XX դարի 50–70-ական թվականների վարպետ բանասացներն ավանդական բանահյուսության ստեղծագործությունները հարմարեցնում էին ապրած ժամանակաշրջանին և լսարանի պահանջներին: Ավանդական միջավայրի բացակայությունն աներկբայորեն ազդել է բանահյուսական ժանրերի ավանդական նկարագրի վրա: Ինչպես նկատել է Բ.Ն. Պուտիլովը, որպեսզի ավանդական բանահյուսությունը կենցաղավարի ամբողջ կենսունակությամբ, անհրաժեշտ է ավանդական միջավայր¹⁴, հետևաբար, վերջինիս կորուստն ու փոփոխությունը ժամանակակից բանասացի առաջ խնդիր է հարուցում նորովի մոտենալ բանահյուսական ավանդական պատումին: Կենցաղավարումից դուրս եկած և մոռացված ձեռքերը, սովորույթները, կենցաղային առարկաները, այլևայլ երևույթները ժամանակակից ունկնդրին հասկանալի չեն և լուսաբանման, բացատրության կարիք են զգում: Այս պարագայում ի հայտ է գալիս բանասացի միջամտությունը, որը պայմանավորված է տվյալ անհատի իմացություններով ու կարողություններով: Շնորհալի բանասացը բանավոր խոսքի վարպետ է, որը զուգահեռներ է անցկացնում ժամանակակից երևույթների հետ, նորամուծություններ է կատարում, օգտագործում է նորաբանություններ, որոնք ավելի հասկանալի են ժամանակակից ունկնդրին: Այսպես «Ատրճանակը հանրմ ա, ծառին կրակ ա տալի» [ՀԱԲ, հ. 25, - 10 (10)], «Ջուշուղն ու Մոմշուղը», էջ 71], «Նամակը փոշուն են քցըմ, որ փոշուն են քցըմ, քյնըմ ա էտ տղին հասնըմ էտ նամակը» [ՀԱԲ, հ. 25, , - 11 (11)], «Բագրգյանի հեքիաթը», էջ 76], «Էդ մարթը քյն(ց, քյն(ց գյուղիտրիդին քյթավ» [ՀԱԲ, հ. 25, - 6(6)], «Թաքավորի սանիկը», էջ

¹¹ Քաջբերունի. նշվ. աշխ, էջ 115–116:

¹² Նույն տեղում, էջ 203:

¹³ Է. Խեմյան. (Ձորփոր). – ՀԱԲ, հ. 25, Երևան, 2008, էջ 307, - 18 (301), Է. Խեմյան. Տավուշ. – ՀԱԲ, հ. 21, Երևան, 2000, էջ 214, - 8 (350):

¹⁴ Б. Н. Путилов. Фольклорное наследие и современная культура. – Русский фольклор, т. IX. М.–Л., 1964, с. 76–77.

48], «Կնիկը հեռախոսով տալիս ա, կյ(լիս են, ամեքը իրանց պալատից կյալիս են» [ՀԱԲ, հ. 25, - 20 (20), «Ճարպիկ տղան «, էջ 103], «Էտ տղեն վեր ա կենըմ, քյնըմ են պլոշադը» [ՀԱԲ, հ. 21, - 2 (2), «Թաքավորի տղեն ու գմրուք դուշը», էջ 21]:

Բանասացի անհատականությունն ու ստեղծագործական մոտեցումները ի հայտ են գալիս հատկապես վիպական բանահյուսության ժանրերում: Նա իր ուսերին է կրում պատումի ողջ ծանրությունը: Յուրաքանչյուր վարպետ բանասաց, որն առանձնանում է իր կատարողական ձիրքով, տվյալ հասարակության մեջ ունի իր արժանավոր դիրքն ու հարգանքը, իր ծանրակշիռ խոսքը և երիտասարդներին ուղղություն ու խորհուրդ տալու իրավունքը¹⁵: Այս փաստը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ հայ ազգի հզոր գենոֆոնդը պահպանվում է մեր գյուղաշխարհում:

Հասարակության վերաբերմունքը բանասացի նկատմամբ ավանդաբար փոխանցվող երևույթ է: Այս պարագայում հասարակության գործառույթը բանասացին ոչ միայն լսելը, այլև գնահատելն է: Ժամանակին հեքիաթասացությունն ու երգասացությունը պահանջարկ վայելող յուրօրինակ մասնագիտություն է եղել: Այն, որ բանասացները հնում իրենց պատումների համար վարձատրվել են, մթազնված կերպով պահպանվել է հեքիաթային բանաձևերի մեջ¹⁶: Ըստ էության, բանասացները միմյանցից տարբերվում են թե՛ իրենց բանահյուսական երկացանկով, թե՛ պատմելաձևով, թե՛ նախասիրած թեմատիկայով: Տավուշի բանասացների զգալի մասը աչքի է ընկնում երկարաշունչ հեքիաթներ պատմելու վարպետությամբ:

¹⁵ Մեր գիտահետզոտական աշխատանքի ընթացքում բազմիցս առիթ ենք ունեցել համոզվելու, որ այնպիսի շնորհալի վարպետ բանասացներ, ինչպիսիք են Մեսրոպ Շահնագարյանը, Մամոն Բաբայանը, Հայկ Խեւչյանը, Տիգրան Բաբայանը, Ալբեկ Առուստամյանը, Արսեն և Կոստի Պապյանները, Աբրահամ Գրիգորյանը, Նատո Քոսակյանը, Սուլթան Մայիլյանը և ուրիշներ իրենց միջավայրում սիրված, հարգված անհատներ էին, որոնց կարծիքն ու խոսքը վճռորոշ նշանակություն ունեն և որոնց օգնությանն ու խորհուրդներին դիմում էին բոլորը: Բազմիցս առիթ ենք ունեցել հիանալու մեր անգրագետ կամ կիսագրագետ բանասացների մտքի պայծառությամբ ու ճկունությամբ: Նրանք տարիների փորձով իմաստնացած ու հարստացած՝ ավելի ճիշտ, բանական ու իրական մոտեցում ունեին ժամանակակից երևույթներին և կարողանում էին ճիշտ գնահատել մարդկանց ու իրադրությունները և որը փայլուն ու վարպետորեն օգտագործում էին իրենց պատումներում: Օրինակ, հատկանշական է բանասաց Կոստի Պապյանի «Եղունիկն ու աղվեսը» առակի եզրափակիչ մտորումները իր հետ պատահած մի դեպքի մասին, որը հիշեցնում է աղավնու և աղվեսի պատմությունը.

«Հիմա ես քյնացել եմ, մտել մի գրասենյակ, փափաղըս վե կալել, դիրեկտորը հրե ըստովի քրմակին ևստած՝ իրան մհար կիր ա կյրըմ.- Հը՛, բիձա, ի՛նչ ա, ասա՛, լսըմ եմ:

Իրան մհար կիր ա կյրըմ, կուզը կախ արած, ես ասըմ եմ՝ ըսկի նրա վեջեն չի: Հմել տառ ես իմ կյանգատն անիլու, էն դոլեն մի մարթ ա նի մտնըմ, վեր ա կենըմ ու տրա հետ ըսկըսըմ շուլուղ-մուլուղ անըմ, ըստովը քաշըմ տրա տակին տընըմ ու ետ տառնըմ.- Հա՛, բիձա, ասա լսըմ եմ, բիձա, ասա լսըմ եմ:

Ու իրան համար էտ մարթի հետ գրից անըմ, էտ մարթի հետ արխային գրից անըմ, ես հլե ասըմ եմ, ճամփա պահըմ, թե հրես մի պան կասի, էտ դիրեկտորը մի պան չի ասըմ: Էտ ա էտ եղունիկի դայդի էտ ա ասըմ եմ, ասըմ, ասըմ, ասըմ ա.- Հա՛, հա՛, պապաշա, քյնա, մի պան կանենք էլի:

Ըտի ասըմ եմ, ասըմ, ըսկի վեջեն չի, նա իրան գրիցն ա անըմ, իրան կիր ա կյրըմ, մեկ հեռախոսն ա վեր ունըմ, հեռախոսով մնի հետ գրից անըմ, ես էլ հլե ընդի կյլալիս պաց արած, դաքին կաղնած հլե կյանգատս տալիս եմ, տալիս եմ, մի վախտ ետ ա տառնըմ, ասըմ.- Հա՛, լսեցի, բիձա, դե քյնա, մի պան կանենք, քյնա:

Էտ ա վեր եմ կենըմ, բըրախըմ ու առնըմ քյնըմ» [ՀԱԲ, հ. 21, - 59 (59), «Եղունիկն ու աղվեսը», էջ 150]:

¹⁶ Н. Р о ш и я н у. Традиционные формулы сказки. М., 1974, с. 74.

Նրանց պատումները հազեցած են ավանդական բանաձևերով, կատարվում են հեքիաթասացության մշակված ձևերով:

Հայտնի է, որ բանահյուսությունը համաժողովրդական սեփականություն է, և հասարակության յուրաքանչյուր անդամ գիտե հեքիաթ, առակ, երգ կամ բանահյուսական որևէ այլ ստեղծագործություն, սակայն ոչ բոլոր իմացողները կարող են վերարտադրել իրենց իմացածը: Հեքիաթասացությունը, բանասաց լինելը արվեստ է և որոշակի ունակություններ է պահանջում, որի մասին արդեն խոսք գնացել է: Բանասացների մեջ էլ հանդիպում են տաղանդավոր և անտաղանդ ասացողներ:

Նույն հեքիաթի տարբերակի պատումը տարբեր բանասացների մոտ կարող է տարբեր կերպ հնչել: Ումանք կարողանում են այն պատմել ոգևորությամբ ու հետաքրքիր օգտագործելով բարբառային զինանոցի լավագույն դրսևորումները, իսկ ումանք անհարկի կրկնություններով ու ձգձգումներով պատումը դարձնում են ձանձրալի ու անհետաքրքիր: Այսօրինակ փաստերը առաջ են մղում բանասացի օժտվածության հարցը, որով պայմանավորված է գրառվող նյութի որակը: Թեև գրառումների ընթացքում առաջնությունը տրվել է լավագույն և օժտված բանասացներին, սակայն քիչ չեն նաև պատահական բանասացներից գրառած նյութերը, որոնց պատումների համատեքստում երբեմն պահպանված են լինում մոռացված ու կորսված մոտիվներ, այուժեներ կամ այնպիսի աննշան թվացող մանրուքներ, որոնք կարևոր են գիտահետազոտական աշխատանքի համար:

Տավուշի ավագ սերնդի բանասացների սոցիալական կազմը միատարր էր. նրանք գյուղացիներ էին և գրադվում էին հողագործությամբ ու անասնապահությամբ: Հանդիպում էին նաև տարբեր արհեստներով զբաղվող բանասացներ, ինչպես օրինակ ներկարար, դարբին, սվաղ անող, չուխա կարող, կոշկակար, գինեգործ, գորգագործ, աստղձագործ, մեղվաբույծ: XX դարի սկզբին ծնված բանասացները նույնպես պատկանել են գյուղացիական դասին և աշխատել են կոլտնտեսություններում ու կատարել են հողագործական, այգեգործական, ծխախոտագործական, անասնապահական աշխատանքներ: Կրթական մակարդակի բարձրացման հետ կապված փոխվել է նաև նրանց սոցիալական կազմը և աշխատանքային ոլորտը: Միջին և կրտսեր սերնդի բանասացների մեջ ի հատ են եկել ուսուցիչներ, բժիշկներ, գյուղատնտեսներ ու ճանապարհաշինարարներ, առևտրի ոլորտում և վարչական կառույցներում աշխատողներ:

Բանասացների սոցիալական պատկանելիությունը չի ազդել նրանց բանահյուսական իմացությունների վրա, որովհետև նրանք բոլորը ծնվել և մեծացել են այն ավանդական միջավայրում, որը ձևավորել է նրանց որպես բանասաց: Յուրաքանչյուր բանասաց, որին հարց է առաջադրվել իրենց իմացությունների սկզբնաղբյուրը պարզելու ու ճշտելու համար, մատնացույց է արել նախ իր ընտանիքը, մերձավորներին, ապա այն ավանդական միջավայրն ու վարպետ բանասացներին, ումից ժառանգել է իր բանահյուսական երկացանկը:

Մեր դիտարկումները ցույց են տվել, որ Տավուշի՝ XX դարի 50–70-ական թվականների բանասացները մարզի եռաշերտ հանրության¹⁷ անմիջական հետնորդներն են և ժառանգել են տեղական, արցախյան, արարատյան, պարսկահայ և արևմտահայ հատվածների ավանդական բանահյուսությունը: Արևմտահայ հատվածը ներկայացնող բանասացների առաջին սերունդը, որի մանկությունն անցել է բնօրրանում, պահպանել է իր ծննդավայրի բանահյուսական երկացանկը և ասացողական ավանդները, մասամբ նաև բարբառը: Առաջին սերնդի ներկայացուցիչները (Հարություն Հարությունյան – Վան, Նշան Հովհաննիսյան – Խիզանի Խարխոց գյուղ, Աբրահամ Գրիգորյան – Բիթլիսի Նաբային գյուղ, Ալեքսան Շահբազյան – Կարս, Ազիզ Մուրադյան – Մոկաց գա վառի Հաղին գյուղ, Ահարոն Եղիազարյան – Հայոց Ձորի Հնդստան գյուղ, Համբարձում Կարապետյան – Շատախ, Զմրուխտ Կարապետյան – Ալաշկերտի Բերդ գյուղ և ուրիշներ) տեղավորվել են Տավուշի մարզի գյուղերում երիտասարդ տարիքում, ամուսնացել են միմյանց հետ և սկզբնական շրջանում ապրել են ներփակ ու տեղացիների հետ ամուսնական կապեր չեն հաստատել: Գաղթից հետո առաջին տասնամյակներին նրանց հարմարվելու և ինտեգրման գործընթացը դանդաղ է կատարվել: Բնօրրանի, հարազատների, ունեցվածքի կորուստը ծայրաստիճան սրել էր արևմտահայ գաղթականության զգացմունքները: Նրանց մնացել էր հիշողությունը, հուշերը, ժողովրդական բանավոր ավանդույթն ու հոգևոր մշակույթը, որոնք դարձան այն պատվանդանը, որին կառչելով՝ դիմակայեցին ահավոր ողբերգությանը: Արևմտահայ գաղթականության առաջին սերնդի բանասացներն իրենց բնօրրանի բանահյուսությունն ավանդել են ոչ միայն իրենց զավակներին, այլև՝ տեղացիներին: Անկախ այն բանից, թե հայ մարդը որտեղ է բնակվում, նա մնում է իր նախապապերից ժառանգած ավանդույթների կրողն ու շարունակողը: Տավուշի մարզի բազմաշերտ բնակչության միաձուլումը նպաստել է հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների բանահյուսական երկացանկի ու ասացողական ավանդների համատեղմանը: Միավորման գործընթացի հետևանքով Տավուշի բանահյուսությունը հարստացել է նոր սյուժեներով ու մոտիվներով, ինչպես նաև ձևեր է բերել ասացողական ավանդների նոր որակ: Վանեցի նշանավոր հեքիաթասաց Խաչո Բիձան թե՛ իր երկացանկը և թե՛ ասացողական վարպետության առանձնահատկությունները փոխանցել է իր որդուն՝ բանասաց Հարություն Հարությունյանին և գետահովիտցի հովիվ բանասաց Ավետիք Զիլաբյանին: Նույն նկատառումներով է առաջնորդվել վասպուրականցի հեքիաթասաց (մասնագիտությամբ բրուտ) Արշակ Ռաջոյանը, որի երկացանկում հարյուրից ավելի հեքիաթ է եղել:

Մեր լավագույն բանասացներից Տիգրան Բաբայանի բանահյուսական երկացանկը ձևավորվել է իր պապի Ալեքսան Պետրոսյանի, մոր քեռու՝ Ավակիմ Հովակիմյանի, իր ծնողների և վասպուրականցի Արշակ Ռաջոյանի

¹⁷ XVIII դարի վերջից մինչև XX դարի սկիզբը մարզի տարածքում բոլոր տարաբնակեցումների ու տեղաշարժերի հետևանքով, որպես բանահյուսական արժեքների կրողներ, ձևավորվել էր ազգաբնակչության երեք շերտ. ա) տեղաբնակներ (արմատական բնակչության հետնորդները), բ) XVIII դարի վերջից մինչև XIX դարի սկիզբը Արցախից և Արարատյան դաշտից վերաբնակվածներ, գ) 1915–1920 թվականներին գաղթած արևմտահայեր:

պատմաճների հիման վրա: Մանկության տարիներին ձմռան երկար գիշերները նա ունկնդրել է վերոհիշյալ բանասացների պատումները և, ինչպես ինքն է ասում, «...կամաց-կամաց մենք էլ սվորել ենք, մեր ըրեխեքին, մեզանից փոքրերին, թոռնե-րին պատմում ենք»¹⁸: 1949-ից մինչև 1951 թվականը Տիգրանը Չինարի գյուղում աշ-խատել է որպես կոշկակար և ունեցել է վեց աշակերտ, որոնց համար ամեն երեկո մեկ հեքիաթ է պատմել. «... հա՛, ամեն ըր(ւզ(ւ պարտադիր մի հատ հեքիաթ պոի պատմելի: Ասում ին՝ ա՛յ մարթ, էսքանը, որդեղի՞ց գիտես»: Նա յուրացրել էր իր վար-պետների ասացողական տեխնիկայի գաղտնիքները, որոնց վարպետորեն ավե-լացրել էր իր սեփական նորամուծությունները: Փաստորեն, Տիգրան Բաբայանն իր երկացանկում համատեղել է տեղական, արցախյան, արևմտահայ բանահյու-սական ստեղծագործությունները, որոնք, անցնելով նրա ստեղծագործ էության մի-ջով, ձեռք են բերել նոր որակ: Շնորհալի բանասաց Տիգրան Բաբայանը տիրապե-տում էր հանպատրաստից ստեղծագործելու արվեստին, որի միջոցով վարպետո-րեն ներդրում էր անում ավանդական վիպական բանահյուսության տեքստի մեջ՝ հեքիաթապատումի մեջ ավելացնելով նոր որակ: Սերը, ոգևորությունը, ունկնդրին լարված պահելու կարողությունը, դերասանական զինանոցի միջոցներին դիմելը (դիմախառ, ձեռքերի շարժումներ, ձայնի ու ինտոնացիայի փոփոխություն) նրան հնարավորություն էին տալիս բորբոքել ունկնդիրների հետաքրքրությունը, ստեղ-ծել շիկացած մթնոլորտ և մինչև պատումի ավարտը լարված պահել լսարանը: Այս բանասացի մոտ ակնհայտ էր անհատական ասացողական-ստեղծագործական մո-տեցումը: Բանասացը սիրում էր իր պատումների հերոսներին, ոգևորվում էր նրանց անսպասելի գործողություններով, անհանգստանում էր նրանց ճակատագ-րի համար, հավասարապես տառապում էր նրանց հետ, նրանց հետ հիասթափ-վում¹⁹, հուսավառվում էր ու, շարունակելով իր անդուլ երթը, պատումը հասցնում էր հաղթական ավարտին՝ գերագույն բավարարվածությամբ ու հաճույքով: Նրա սիրելի հերոսները քաջ են, ազնիվ ու քաղաքավարի, պատշաճության սահմաննե-րից դուրս չեն գալիս, թույլ չեն տալիս վիրավորել իրենց արժանապատվությունը [օրինակ՝ «Ո՛հ, հարգարժան դև, – ասում ա, – հողը, ճարը քունն ա, տ(ւ պտի զարկես, առաչի զարկն էլ ա քունը», ՀԱԲ, հ. 21, - 4 (4), էջ 27], վեհանձն ու ներողամիտ են [«– Իմ թաքավորությունից կհանեք, թող դորն ուզում են , դենը քյն (ն, շան ու կիլի ըռեխ ընգնեն, ինձանով չըլեն», ՀԱԲ, հ. 21, - 4 (4), էջ 34]: Բանասացը վարպետո-րեն օգտագործել է Տավուշի խոսվածքի բառազանձը, առած-ասացվածքները, պատկերավոր դարձվածները, օրինանք-բարեմադրությունները, իր խոսքը հարս-տացրել է ինքնատիպ համեմատություններով²⁰: Տ. Բաբայանը պատկանում է այն եզակի բանասացների թվին, որի երկացանկը բաղկացած է բանահյուսական

¹⁸ ՀԱԻԲԱՒԷԻ: 4011-4022, Է. Խենյանի հավաքածու, Շամշադին, 1981:

¹⁹ «Էս Արա Գեղեցիկս մնում ա փոր ու փոշման նստած» ՀԱԲ, հ. 21, - 4 (4), «Արա Գեղեցիկ» էջ 25):

²⁰ Էնքան պրնըրել են, վրեր տառել ա քառասուն օրվա սոված թախտաբիթի» [ՀԱԲ, հ. 21, - 5 (5), «Խազողու հեքիաթը», էջ 43]:

տարաբնույթ նյութերից (հեքիաթ, երգ, առած-ասացվածք, հանելուկ, աղոթք, անեծք, սուտ, զվարճախոսություն և այլն):

Մեր հավաքչական և հետազոտական երկարամյա աշխատանքի ընթացքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ յուրաքանչյուր բանասաց անհատականություն է և առանձնանում է մյուսներից ոչ միայն իր բանահյուսական երկացանկով, այլև կատարողական, պատմողական առանձնահատկություններով: Բանասացների բազմազանությամբ է պայմանավորված պատումների բազմազանությունը. նույն հեքիաթը կամ գրույցը մեկի մոտ կարող է լինել երկարաշունչ և ամենայն մանրամասնությամբ, մի ուրիշի մոտ՝ սեղմ ու հակիրճ: Բանասացը նույն հեքիաթը ամեն անգամ պատմելիս հիմնական ասացողական առանձնահատկությունները պահպանելով հանդերձ՝ ամեն անգամ մի նոր մանրամասն է ավելացնում, նոր շունչ է հաղորդում պատումին: Սույն եզրակացությանը հանգել ենք նույն բանասացից տարբեր տարիների միևնույն հեքիաթները գրի առնելու ընթացքում: Օրինակ՝ բանասացներ Մեսրոպ Շահնազարյանի, Ալբեկ Առուստամյանի պատումները քարացած ստեղծագործություններ չեն, այլ շարժուն և նոր հետաքրքրություն առաջացնող երևույթներ են:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բանահյուսական ստեղծագործությունները մշտապես շարժման ու զարգացման մեջ են եղել, ու թեև պատմական շարժընթացը դեպի անկում է տանում բանահյուսությունը, այնուամենայնիվ, ըստ սովորության (իներցիայով) այն շարունակում է պահպանել զարգացման օրենքները: Ավագ և միջին սերնդի բանասացների երկացանկին բնորոշ են ավանդական վիպական բանահյուսության ժանրերը (հիմնականում՝ հեքիաթ, գրույց, ավանդություն, առակ, իրապատում գրույց, առած-ասացվածք, աղոթք, օրհնանք-բարեմադրություն, աշխատանքային, հայրենասիրական և զինվորի երգեր, խաղիկներ): Դիտարկումները ցույց են տվել, որ կրտսեր սերնդի բանասացներին գրավում են զվարճախոսությունները, գրույցները, ժամանակակից թեմատիկայով տեղական ստեղծագործողների երգերը, հանելուկները, «հիշատակ» կոչվող քառյակները, շուտասելուկները, մանկական հաշիվ-զայրանքները, ժողովրդական խաղերի որոշ տեսակները:

Ակնհայտ է, որ ավագ և միջին սերնդի բանասացների թվի նվազման հետ, նվազում է նաև ավանդական բանահյուսական ժանրերի կենսունակությունը, որն իր տեղն աստիճանաբար զիջում է այն ժանրերին, որոնք բավարարում են ժամանակակից ունկնդրի պահանջները:

Տավուշի մարզի բանասացների ու բանասացական ավանդույթի պատմությունը ցույց է տալիս, որ բանասացի դերը բանահյուսական ժառանգության պահպանման ու վերարտադրման գործում շատ կարևոր է: Անառարկելի փաստ է, որ XX դարի 50–70-ական թվականների Տավուշի բանասացները, շարունակելով պահպանել և հարստացնել իրենց նախնիների ասացողական ավանդույթները, փորձում են այն փոխանցել իրենցից հետո եկող սերնդին:

Բանահավաքչական և հետազոտական աշխատանքների ընթացքում պարզվել է, որ բանահյուսությունը, որպես կոլեկտիվ ու անհատական ջանքերով ստեղծված և պահպանվող կենդանի երևույթ, XX դարի 50–70-ական թվականներին Տավուշի մարզում դեռևս շարունակում էր գեղագիտական, հոգևոր և դաստիարակչական գործառույթներ իրականացնել՝ շնորհիվ ավանդապահ ու նվիրյալ բանասացների:

ИЗ ИСТОРИИ СКАЗИТЕЛЕЙ ТАВУША

ՋԵՏԵՐ ԽԵՄՉՅԱՆ

Резюме

Развитие, хранение и передачу фольклорного материала осуществляют сказители. Сказители – одаренные индивидуумы, которые с детства росли в конкретной среде, питаясь фольклорной традицией. Они имеют блестящую память, умеют своеобразно воспроизвести выученное. В 50–70-х гг. XX века в селениях Тавушской области очагами хранения и передачи фольклора служили: а) табаководческие сушилки; б) скотоводческие кочевья; в) лесорубные бригады; г) сельские детские сады; д) сельские площади, предназначенные для бесед мужчин (гехамеч). Тавушские сказители старшего поколения наследовали свои сказительские традиции и фольклорный репертуар от мастеров-сказителей конца XIX века. Подражая жестам, модуляции и тембру голоса своих мастеров, сказители добавляли к фольклорному материалу понятия, топонимы и термины, свойственные данной исторической эпохе, понятные современным слушателям. Тавушские сказители наследовали духовную культуру трехслойного общества области (местную, арцахскую, араратскую и западноармянскую), формировавшуюся в результате исторических передвижений. Исследование показало, что с убавлением количества сказителей старшего и среднего поколения, убавляется также бытование жанров традиционного фольклора.

FROM THE HISTORY OF TAVUSH NARRATORS

ESTHER KHEMCHYAN

Summary

Development, storage and transfer of folklore material is performed by story-tellers. They are gifted individuals who grew up from childhood in an environment full of folk traditions, have brilliant memory, and are able to reproduce originally the learned. In the 50s – 70s of the 20th century in the villages of Tavush region, a spring of storage and transmission of folklore were: a) tobacco dryers,

b) pastoral nomadic camps, c) timber brigades, d) rural kindergartens, e) rural areas intended for men speeches (geghamech). Tavush story-tellers of older generation inherited their traditions and folklore repertoire from master - story-tellers of the end of the 19th century. Story-tellers, imitating gestures, tone of voice and modulation of their masters have added to the folklore material concepts, place names and terms peculiar to this period of history and clear to contemporary audience. Tavush story-tellers inherited spiritual culture of three-layer society of the region (local, Artsakh, Ararat and Western Armenian), formed as a result of historical movements. The study showed that with the decrease of narrators of older and middle generation, the presence of genres of traditional folklore is decreasing, as well.